

Makale türü / Article type: Araştırma / Research

Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri³

***

Burial Customs of Middle and Late Bronze Age in Anatolia

Dr. Öğr. Üyesi Gülseren Mutlu

Artvin Çoruh Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
mutlu_gulseren@artvin.edu.tr; (ORCID: 000-0001-7434-2036)

Özet

Ölüm olgusuyla ilgili olarak ister basit, ister belirli düzenlemeler yapılarak, ölü gömme gelenekleri uygulanması sadece insanlara özgü bir kavram olduğu için, ölü gömme geleneklerinin iyi değerlendirilmesi ve doğru anlamlandırılması gerektiğini düşünüyoruz. Ölü gömme gelenekleri toplumların zaman sürecinde değişime uğrayan unsurlarından biri olması sebebiyle bugüne kadar yapılan çalışmaların güncellenerek ve bir bütün halinde verilerek Orta ve Son Tunç Çağı'nda önceki dönemlerden ayıran özellikler bu çalışma ile belirlenmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yürütülen yeni kazı çalışmalarının anmağa değer ölçüde artırılmasına paralel olarak bu çalışmamızda (MÖ 3000-1200) OTÇ ve STÇ Anadolu mezar ve mezarlıkları bir bütün halinde ele alınarak, son yıllarda (son on yıl) yapılan kazı çalışmalarıyla elde edilen bilgilerle de zenginleştirilip yeni bir boyutta ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölü gömme gelenekleri, Anadolu, mezar, mezarlık, Orta Tunç Çağı ve Son Tunç Çağı.

JEL Sınıflandırması: N90

Abstract

We think that burial customs should be well evaluated and correctly interpreted since the implementation of burial customs is a concept unique to humans, by making simple or specific arrangements with respect to phenomenon of death. In this study, it was aimed to attempt to determine the distinctive features of Middle and Late Bronze Age customs from previous periods by updating the studies that have been carried out so far and presenting them as a whole since burial customs are among the elements of

³ Bu çalışma "Anadolu'da Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri" isimli Yüksek Lisans Tezinden (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005) yararlanılarak hazırlanmıştır.

societies that have undergone changes in time. In this context, in parallel with the significant increase in new excavation works conducted in various regions of Anatolia, in this study (3000-1200 BC), Middle and Late Bronze Age Anatolian graves and graveyards were addressed as a whole, enriched with the information obtained by recent excavation works (last decade) and discussed in a new dimension.

Keywords: Burial customs, Anatolia, grave, graveyard, Middle Bronze Age, Late Bronze Age

JELClassification: N90

GİRİŞ

Ölüm olayının önemsenmesinin kaynağında, güçlü bir yaşama tutkusundan kaynaklanan öbür dünyada da yaşama arzusu vardır. İki dünya arasındaki bu geçiş ölüm ve mezarlarla biçimlenmiştir. Ölen kişinin bu dünyadaki ayrıcalığının öbür dünyada da süreceğine olan inanç, ya da bu dünyada yaşayamadıklarını öbür dünyada yaşayacağına inanılması yatıyor olmalıdır. Mezar biçimindeki gelenek görenekler zaman ve toplumlara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu çalışmamızda, OTÇ ve STÇ dönem ölü gömme gelenekleri verilip, son on yılda yapılan kazı çalışmaları sonuçları gözden geçirilerek, yeni bulgular eklenecek ve bu bulgular ışığında konunun değerlendirmesi yapılacaktır.

Anadolu'da, kazılarda bulunan çanak çömleğin yapısına, üretimde ve mimaride kullanılan teknolojinin düzeyine göre yapılan ayrımla Tunç Çağı; İlk, Orta ve Son Tunç olmak üzere üç evrede ele alınmıştır.

İTÇ-İlk Tunç Çağ : MÖ 3000-2500

OTÇ-Orta Tunç Çağ : MÖ 2500-2000

STÇ-Son Tunç Çağ : MÖ 2000-1200

Buna göre; İTÇ, MÖ 3. Bin yılın büyük bir bölümünü kapsar, OTÇ, MÖ 2. Bin yılın ilk yarısında Asur yerleşmeleri dönemidir. STÇ ise, Hitit belgelerinin aydınlatıldığı yüzyıllara karşılık gelir ve MÖ 1200'lerde Hitit İmparatorluğunun yıkılmasıyla sona ermiştir (Lloyd, 2000, s. 16). Tunç Çağı ilk topluluklarının kültür özellikleri araştırıldığında, Anadolu'da birkaç

“kültür bölgesi” saptanmıştır. Değişik coğrafi alanlara göre doğal bölümlere ayrılan ülkenin kültür bölgelerinin de bu bölünmeye uymuş olduğu görülmüştür. Örneğin Anadolu’nun kıyı bölgeleri ile iç bölgeleri, doğusu ile batısı arasında kültür özellikleri birbirinden çok farklıdır (Lloyd, 2000, s. 3). Anadolu’nun doğusu MÖ 5. Bin yıldan itibaren özellikle Tunç Çağı süresince ilişki içerisinde olduğu Mezopotamya’nın etkisinde kalırken, batı bölümü Avrupa kültürü ile ilişki kurduğu için doğu bölümünden farklı bir oluşum göstermiştir (Üstüner, 2003, s. 4-5). Aynı zamanda “Geçiş Dönemi” olarak bilinen OTÇ ile birlikte, kültürel değişiklik kendisini mezarlara ve ölü gömme geleneklerine direk yansıtmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi’nde, İTÇ’de homojen kültürlerin (Kura-Aras kültürü olarak adlandırılan Erken Transkafkasya Kültürü) uzun süreli devamının ardından OTÇ’nin başlarında, bölgede yeni sosyo-ekonomik gelişmeler ve kültürlerin ortaya çıkmasıyla mevcut kırsal kültür durmuştur. MÖ 1400’lere gelindiğinde Van Gölü havzası civarlarında devam eden bu kırsal kültür, STÇ’de daha modern sosyal ve politik yaşam kurulmasıyla son bulmuştur (Ünlüoğlu, 2004, s. 154). Bu farklılık gerek ekonomik yapıyı, gerekse sosyal düşünceyi etkileyeceğinden, özellikle kurgan olarak bilinen gösterişli mezar anıtlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

1. MEZAR VE MEZARLIKLARIN BULUNDUĞU MERKEZLER

MÖ. 2500- MÖ. 1200 yılları arasında Anadolu’da mezar ve mezarlıkları bölgelere göre şu şekilde incelemeye çalıştık;

1.1. Orta Tunç Çağı Mezar ve Mezarlıklarının Bulunduğu Yerleşim Merkezleri

Batı ve Kuzey Anadolu: Dede Mezarı (Afyonkarahisar) (Üyümez, Koçak ve İlaşlı, 2007, s. 403-408), İşcehisar-Çalışlar Höyük (Afyonkarahisar) (Oy, 2011, s. 326), Seyitömer (Kütahya) (Bilgen, Coşkun, Çevirici Coşkun, Bilgen, Dikmen, Akalın, Çırakoğlu, Özcan, Kuru ve Erdinç, 2014, s. 323), (Troia II (Çanakkale) (Üstüner, 2003, s. 6) (Hrt-1).

Orta Anadolu - Orta Karadeniz: Alishar (Yozgat), Alacahöyük (Çorum), Kaneş-Kharum (Kültepe)(Üstüner, 2003, s. 6) (Hrt-1).

Doğu Anadolu: İmikuşağı (Malatya) (Sevin 2004c:114), Arslantepe (Malatya), Şemsiyetepe (Malatya), Norşuntepe (Elazığ), Tepecik (Elazığ), Korucutepe (Elazığ) (Sevin, 2004b, s. 121) (Hrt-1).

Güneydoğu Anadolu: Tilbaşar (Gaziantep) (Genç, 2017, s. 159), Lidar Höyük (Şanlıurfa) (Hauptmann, 2004, s. 108) (Hrt-1).

2.Son Tunç Çağı Mezar ve Mezarlıklarının Bulunduğu Yerleşim Merkezleri

Batı ve Kuzey Anadolu: Troia III-IV-V-VI (Çanakkale) (Üstüner, 2003, s. 6), Beşiktepe, Çandarlı, Çerkezsultaniye, Bayraklı, Kolophan, Selçuk, Halkapınar, Milet, İzmir-Agora, Mumcular, Afrodiasis-Pekmez (Aydın), Yanarlar (Afyon), Beycesultan (Denizli), Kusura (Afyonkarahisar), Demircihüyük, Düver-Yarıklı (Burdur), Dereköy II (Akyurt, 1998, s.7), Panaztepe (Erkanal, 2004, s. 91), Hanaytepe (Aslan, Bieg, 2004, s. 76-77) (Hrt-1).

Orta Anadolu-Orta Karadeniz: Alacahöyük (Çorum), Hattuş (Boğazköy), Kaneş-Kharum (Kültepe) (Üstüner, 2003, s. 6), İkiztepe (Bilgi, 2011, s. 91), Ilıca, Gordion (Ankara), Polatlı (Ankara), Karaoğlan, Büget-Ferzant, Kazankaya, Maşat Höyük, Acemhöyük, Karahöyük (Konya) (Hrt-1).

Doğu Anadolu: Bozkurt (Ağrı), (Özfırat, 2014, s. 209) Ernis (Akyurt, 1998, s. 88-89), İmikuşağı (Sevin, 2004c, s. 114), Korucutepe (Elazığ), Arslantepe (Malatya) (Sevin, 2004b, s. 121) (Hrt-1).

Güneydoğu Anadolu: Samsat, Lidar Höyük (Şanlıurfa), Karkamış, Tilmen Höyük, Tell Açana, Gedikli (Akyurt, 1998, s. 78-88) (Hrt-1).

Güney Anadolu: Meydancikkale, Gözlükule (İçel), Karataş (Antalya), Bağbaşı (Akyurt, 1998, s. 35-36,78-79) Müsgebi (Muğla) (Hrt-1).

Terminolojisi

(Ceset) İnhümasyon Gömme: Cesetlerin yakılmadan gömüldüğü mezarlar için kullanılmıştır.

(Yakma) Kremasyon Gömme: Herhangi bir derecede ölünün ilk gömme öncesinde veya sonrasında değişik nedenlerle yakılarak gömülmüş olduğu mezarlar için kullanılmıştır.

Mezar Türleri

Basit Mezar: Toprak veya kaya içine kazılarak veya oyularak açılmış bir çukurun taş, kerpiç, ağaç veya toprak gibi herhangi malzemeyle örtülmüş olduğu mezar türüdür.

Küp (Kap) Mezar: Küp, çömlek veya pişirme kabı gibi seramikten bir kabın tabut gibi kullanıldığı mezar türüdür. Tek ölü gömmek için kullanılmış olanlarına rastlanmaktaysa da, birden çok gömme yapılmış olanları bulunmaktadır.

Sandık Mezar: Açılmış bir mezar çukurunun etrafının taş dilimleriyle, rastgele taşlarla veya kerpiçle örülerek yapılmış ve üstleri çoğunlukla aynı tür malzeme ile kapatılmış olan mezar türüdür. Genelde tek ölü gömme için amaçlanmışlarsa da, bazı örneklerde birden çok ölünün gömülmüş olduğu görülmektedir.

Oda Mezar: Toprak içine kazılmış ve duvarları taş veya kerpiçle inşa edilerek üstleri benzer türden malzemeyle kapatılmış veyahut kaya veya toprak tabakası içine oyularak ve gerektiğinde üstleri taşla kapatılmış yer altı mezarlarıdır. Mezar yapılan bir veya birkaç odadan oluşabilmektedir. Ardışık olarak çok ve uzun süreli özel gömmeler için amaçlandıkları ve bir tür aile veya sınıf mezarlığı gibi de kabul edilebilecekleri anlaşılmaktadır.

Kurgan Mezar: Genellikle işlenmemiş küçük taşlarla yığma tepelere sahiptir. 0.60-2.00m arasında değişen yükseklikte ve arasında çaplara sahiptir. Yığma tepelerin altındaki mezarlar taş örgü veya taş sandıktır.

Mezar eşyalarına baktığımızda ise; Ölünün şahsi eşyası veya içecek ve yiyecek cinsinden sunular içerdiği düşünülen kap kacak için kullanılmıştır.

Mezar eşyası ve düzenlerinde, her mezarın içinden veya dışından ele geçen silâh, mühür, takı gibi ölünün şahsî eşyası ile yiyecek ve içecek cinsinden sunular içermiş olduğu düşünülen seramik, taş ve metal kap kaçak ve bunlara ilâveten varsa heykelcikler anlatılmıştır.

Gömü Biçimleri (Bacakların Yatırılış Durumuna Göre);

Yarı büzülmüş (yarı hocker): Gövdenin ekseniyle uyluk (femur) kemiğinin ekseninin doksan-yüz seksen derece arasında açı yapması ile belirlenir. Uyluk kemiği ve kaval kemiği (tibia) arasındaki açı genellikle doksan dereceden küçüktür.

Büzülmüş (hocker): Bu durumda gövdenin ekseniyle uyluk kemiğinin ekseni arasındaki açı 90 dereceden küçüktür ve bu ayaklar leğen (pelvis) kemiğine degecek şekilde yakın durmaktadır.

Tamamen büzülmüş (tam hocker): Bu pozisyon da gövde ekseni ile uyluk kemiği ekseni arasındaki açının sıfır derece yada buna yakın olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Dizler göğse çok yakındır, uyluk kemiği ile kaval kemiği eksenleri birbirlerine nerdeyse paralel durmaktadır.

Uzanmış (dorsal): Bu durumda bacaklar sağa ya da sola herhangi bir bükülme göstermeksizin dümdüz uzanmaktadır.

OTÇ ve STÇ'de Anadolu'da hem ceset gömme hem de yakma geleneği kullanılmıştır. Biz bu çalışmamızda başlıca iki ana başlık altında inceleyeceğimiz ölü gömme geleneklerini;

A. Ceset gömme

B. Ölü yakma geleneği olarak ayıracağız.

2. ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI CESET GÖMME GELENEKLERİ (İNHÜMASYON)

OTÇ ve STÇ Anadolu'da, ölünün ceset halinde gömülmesi, uygulanan en yaygın gömme türüdür (Hrt-2). Batı Anadolu Bölgesi'nde Troia'da, çömlek mezarlar içerisine gömülen bebeklerin yaş grupları incelendiğinde görülmüştür ki bir yaşımdan küçükler ceset halinde gömülmüşlerdir (Akyurt,

1998, s. 10-11). Batı Anadolu'da (Dede mezarı) küp mezarların ağız kesiminde batı ve doğusunda çömler bulunmuştur (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2007, s. 406). Karataş ve Bağbaşı'ndaki mezarlarda, MÖ 2. Binin ilk yarısına ait mezarlarda, ceset gömü oldukça sık kullanılmıştır. Ege ve Orta Anadolu arası geçiş bölgesinde incelenen merkezler içerisinde çoğunlukla saptanan gömme türü ceset gömüdür. Orta Anadolu-Orta Karadeniz Bölgesi'nde de yaygın olan ceset gömme türü, basit toprak mezar, küp mezar, sandık mezar ve oda mezarlarda yaygın olarak saptanmıştır. Bunun yanında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Teli Açana dışında, Meydancikkale, Samsat, Lidar Höyük, Karkamış ve Tilmen Höyük'te saptanan tek gömme yine ceset gömme türüdür. (Hrt-2)

Yepyeni bir gömme geleneği olan kurgan türü ölü gömme geleneği Doğu Anadolu Bölgesi'nde, MÖ 3. Bin yılın ortalarında Transkafkasya'nın kuzeyinde belirmiş ve MÖ 2. Bin yılın ilk yarısında da yayılış göstermiştir. Böylece MÖ 3. Bin yılın başlarından itibaren bölgede devam eden güçlü yerleşik bir kültür de bu süreçte sona ermiştir (Özfirat, 2002, s. 350).

2.1. Mezar Türleri

2.1.1. Küp Mezarlar (Kap)

Batı Anadolu'da Dede mezarı nekropolünde ortaya çıkartılan küp mezarların çoğunlukla jeolojik dolgu tabakasının altına inilerek gömüldüğü görülmüştür. Küp mezarların ağız kısımlarının kapak taşlarıyla kapatılıp, destek taşları ile de zemine yerleştirildiği görülmüştür (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2007, s. 407). H8 mezar küpünün etrafı düzensiz taş ve kist parçaları ile örtülü halde küpün ağız kısmına yassı bir taş yerleştirilmiş olarak bulunmuştur (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2009, s. 187).

Resim 1. Dede Mezarı. Üyümez, Koçak ve İlaslı 2009, s. 193

Bu mezarlardan her ikisinin aynı kaya oygu alanı içerisinde yer aldığı görülmüştür. Mezarlık alanının yer aldığı aşağıdaki resimde, her mezarın bir ya da iki kanalla ilişkili olduğu ve birbirine paralel uzanan bu kanalların su tahliyesi ya da herhangi bir sunu ile ilişkili olabileceği ve özellikle mezar alanlarının belirlenmesi için yapıldığı düşünülmüştür (Üyümez, Koçak ve İlaslı, 2009, s. 188).

Resim 2. Dede Mezarı kazı çalışmalarından 2007-2009. Sayın hocam, Prof. Dr. Özdemir Koçak'ın Dede Mezarı kazısında kısa süreliğine de olsa bulunmuş olmaktan ayrıca çok mutluyum.

Bu mezar türü, Batı Anadolu Bölgesi'nde Milet'ten başka diğer mezar ve mezarlıkların bulunduğu birçok merkezde saptanmıştır. Intramural durumda bulunan Troia çömlek mezarları, dönemin en eski mezarlarıdır. Ekstramural olarak bulunanlardan, içine kesinlikle bebeklerin ceset halinde gömüldüğü çömlek mezarlar, yine yalnız Troia'dadır. Özel olarak yapılmış kaplar olmayan Troia mezar çömleklerinin hepsi yerel kültürü yansıtan

örneklerdir. Benzer küp türleri Panaztepe ve Halkapınar çömleklerinde karakteristik olarak görülmektedir. Troia, Panaztepe ve Halkapınar küplerinin gövdelerinde çeşitli sayıda kabartma bantlar bulunmaktadır. Beşiktepe örnekleri ise, kabartma bantlı veya bantsız bırakılmıştır (Akyurt, 1998, s. 104-106) Güneybatı Anadolu Bölgesi'nde, gömme için tek küp kullanıldığı gibi çömlek içersine bebek ve çocuk gömme geleneği bölgede İTÇ'den itibaren bu geleneğin sürekliliğine işaret etmektedir (Ensert, 1995, s. 104 dipnot). Tilbaşar Höyük Nekropol kazısında en fazla küp ve çömlek mezara rastlanılmıştır (Genç, Uysal., 2016, s. 296). Kültepe'de tek örnekle temsil edilen bu mezar türü, İkiztepe'de bebeklerin gömüldüğü tek mezar türüdür (Akyurt, 1998, s. 104-106).

2.1.2. Basit Toprak Mezarlar

Basit toprak mezar gömü geleneğine bu dönem boyunca Güneybatı ve Doğu Anadolu dışında diğer bölgelerde yaygın olarak rastlanılmıştır.

Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep- Tilbaşar IVB kazısında, OTÇ II'ye tarihlenen toplam 14 adet basit toprak mezar bulunmuştur. Bunların çoğu çocuk mezarlarıdır. Bu mezarlarda yön birliğinin olmadığı görülmüştür (Genç 2017, s. 163). Yine 2015 yılı kazısında burada çalışma alanının güneyinde bebek ve çocuk mezarları toplanmıştır. Farklı seviyelerde bulunan mezarlar genellikle basit toprak mezardır (Genç, Uysal, 2016, 296). Batı Anadolu Bölgesi'nde basit toprak ve etrafı kerpiç çevrili mezar türleri mevcuttur. Basit toprak mezarlar bölgede yalnız Troia'da bulunmuştur. MÖ 18. Yy'la ait söz konusu iki mezarda birer bebek iskeleti açığa çıkartılmıştır. Kızılırmak kavsinin batısında, içinde ve güneyinde basit toprak, etrafı taş çevrili ve üzeri seramik parçalı mezar türlerine rastlanmıştır. Gordion mezarlığında, üç mezar türüne de rastlanmaktadır. Acemhöyük'te üzeri seramik parçalı mezar, Ilıca mezarlığında, Boğazköy-Aşağı Şehir'de, Alişar'da, Kültepe'de basit toprak ve üzeri seramik parçalı mezar türleri mevcut mezarlar arasındadır (Akyurt, 1998, s. 101).

Salat Tepe'de OTÇ ait kuyu şeklinde örülmüş çukur içerisinde hocker tarzda yatırılmış iki iskelet ile bunların üzerine bırakılmış üçüncü iskelet bulunmuştur (Ökse, Görmüş, Meier ve Bilici, 2010, s. 274).

Resim 2. Salat Tepe kuyu Mezar. (Ökse vd, 2010, s. 280).

2.1.3. Oda Mezarlar

Anadolu'da oda mezarlar Batı, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde karşımıza çıkmaktadır.

Batı Anadolu Bölgesi'nde Beşiktepe, Panaztepe ve Kolophon'da oda mezarlar ele geçirilmiştir. Megaron planlı oda mezarlar, yalnız Beşiktepe mezarlığında bulunmuştur. Ege Bölgesi'nde önemli ve yaygın bir mezar türü olan ve genelde "tholos tipi mezar" olarak anılan bu mezarların kökeni ve gelişimi, MÖ 2. Bin yılın ikinci yarısında, Miken kültürü etkisi hissedilen bölgede karakteristik bir mezar türüdür. Kolophon, içinde birden fazla gömmenin bulunması nedeniyle, genellikle aile mezarı olarak kabul edilen bu tür mezarların tekrar kullanımı durumunda, taşlarla örülerek kapatılmış olan dromos tekrar açılarak içeri girilmektedir (Akyurt, 1998, s. 111).

1988 yılında yapılan çalışmalarda ele geçirilen Hakkari yakınlarındaki girişsiz oda mezarın on beş kadar erişkin iskeleti içerdiği ve cesetlerin hocker pozisyonunda gömülmüş oldukları ortaya çıkarılmıştır (Sevin, Özırat ve Kavaklı, 2001, s. 356).

Doğu Anadolu'da MÖ 2. Bin yılın sonları ile 1.Bin yılın başlarına tarihlenen mezar ile steller arasında doğrudan bir ilişkinin olup olmadığı

konusu henüz bilinmemekle birlikte, 1998 ve 1999 yıllarında Hakkari stellerinin bulunduğu alanda yapılan çalışmalar ile dikdörtgen planlı bir oda mezara rastlanmıştır. 15 kadar insan iskeleti çıkarılan mezarda, çeşitli türde mezar hediyeleri ele geçirilmiştir (Sevin, Özfırat, 2001, s. 508-509).

Dik bir kaya yüzeyinin önüne yerleştirilmiş, yöresel taşlardan oyulmuş ve yükseklikleri 0,70 ile 3,10 metre arasında değişen steller, ön yüzlerinde kimileri kabartma, kimileri de çizgi tekniğinde işlenmiş insan figürlerine yer verilmiştir. Hiç yazı olmamakla birlikte taşlar adeta bir tarih kitabı özelliğindedir. Steller üzerindeki şekillerde, bacaklar gösterilmemiştir. Çoğu tumbul, kimileri de ince uzun yüzlü figürlerin, çok belirgin bir burunları ile burun üzerinde birleşen kaşları ve dar bir alınları vardır. Erkekler silahlarıyla birlikte betimlenmiştir. Belden aşağı kısımları çıplaktır (Sevin, 2004a, s. 123).

2.1.4. Sandık Mezar

Sandık mezarlar OTÇ ve STÇ'de Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde karşımıza çıkmaktadır. Panaztepe'de, ekstramural mezarlıklarda (Erkanal-Tuncel-Gülmez-Alparslan, 2017, s. 361), taş sandık mezar türünün de varlığını göstermesi açısından önemlidir. Ekstramural olarak Ilica, Gordion ve Büget/Ferzant mezarlıklarında, intramural olarak Kültepe ve Alişar'da bulunan sandık mezarlar, MÖ 2. Binin ilk yarısına tarihlenmektedir. (Hrt.4) Lidar Höyük, Karkamış ve Teli Açıana'daki sandık mezarlar da, intramural özelliktedir (Akyurt, 1998, s. 108-109).

Kütahya- Seyitömer'de OTÇ ait sanduka mezar-küp mezarla birlikte görülmüştür. Gömü bir küp içerisinde hocker pozisyonda yatırılıp, sandukaya yerleştirilmiştir. Sandukanın üzeri ise taş kapak ile kapatılmıştır (Bilgen, 2014, S. 325). Batı Anadolu'da yalnız taş sandık mezar türü yaygın olarak görülürken, Kaniş-Karum'da sandık türü mezarlar türüne oldukça fazla rastlanmıştır. Kültepe'de taş sandık mezarlar, en çok görülen mezar türüdür. Klasik şeklindeki bu mezarlık, Ib yapı katında görülen ve ikinci grup olarak ele alınan iki mezar, bu türün Orta Anadolu'daki en eski örneğini oluşturur. Onda birer örnek olmak üzere, ahşap sandık ve sandık-lahit mezarlarda yön birliği gözlenememiştir (Akyurt, 1998, s. 108-109).

2.1.5. Kurgan Mezar

Ağrı Doğubeyazıt ovasında Melecamî Höyüğü ve mezarlık alanda OTÇ'den STÇ ve Demir Çağ'ına kadar kullanılan mezarlıkta kurgan mezarlıklara rastlanılmıştır. Mezarlar taş örgü ya da taş sandık mezarlar üzerleri yığma taş tepelerle STÇ ve Demir Çağ'ı kurganlarını andırmaktadır (Özfirat, Coşkun, 2013, s. 148). Olasılıkla yönetici mezarı olduğu düşünülen kurgan mezarlar ne yazık ki kaçak kazılarla tahrip edilmiştir (Özfirat 2014, 211).

2.2. Gömü Biçimi

Batı Anadolu'da Beşiktepe, Panaztepe ve Halkapınar'daki çömlek mezarların, doğu-batı yönünde bulunması, kendi içinde bir yön birliğinin bulunduğunu düşündürmektedir (Akyurt,1998, s. 118-119). Ancak Anadolu'nun tüm merkezlerinde birer yön birliğinden söz etmenin zor olduğunu düşünülmektedir. Nitekim Güneydoğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı II ait 14 adet basit toprak mezarda yön birliğinin olmadığı ve hocker pozisyonunda gömüldükleri görülmüştür (Genç, 2017, s. 163). 2016 çalışmalarında da yine hocker pozisyonunda rastlanılan çocuk ve bebek gömülerinde yön birliği yoktur (Genç, Uysal, 2016, s. 296).

Troia ve Halkapınar küp mezarları tahrip olduklarından, içlerine kaçır gömmenin yapıldığı da bilinmemektedir. Ancak Beşiktepe'de çoğunlukla çift gömme görülmüştür. Yalnız Troia'da bebeklerin tek başına ve hocker şeklinde basit toprak mezarlara gömüldüğü saptanmıştır. Troia'da bebekler çömlek mezarlara tek veya birkaçı bir arada gömülmüşlerdir. Panaztepe'de ise çocuklar orta boy küplere tek başına veya büyük küplere, Beşiktepe'de küp mezarlarda ya da Müskebi'de kaya mezarlarda olduğu gibi, yetişkinlerle beraber gömülmüşlerdir. Yetişkinler, Beşiktepe'de küplere hocker, taş sandık mezarlara dorsal, Müskebi'de kaya mezarlara, bir örneğe göre dorsal pozisyonda yatırılmışlardır (Akyurt, 1998, s. 118-119).

Yine bölgede farklı gömü ya da mezar biçimlerinin farklı etnik gruplar ile ilişkilendirilmesi de henüz yeterli deliller olmadığı için yapılamamaktadır (Erkanal, 2004, s. 191-92). Beşiktepe oda mezarlarında görülen bir örnekte,

mezar yapısını dış etkenlerden korumak amacıyla mezarın toprakla örtüldüğü düşünülmüştür. Biri küp içinde, diğeri taban üzerinde iki ceset gömme, bu mezara farklı gömme geleneği olan bireylerin bir arada gömüldüğünü düşündürmüştür. Mezara yapılan ilk ceset gömmenin yanındaki zengin ölü hediyelerine bakıldığında da, bunun önemli bir bireye ait olduğu düşünülmüştür. Geçiş Bölgesi'nde ise ele geçirilen çömlekler, kaba mutfak kaplarının birer mezar kabı olarak kullanıldığını göstermektedir. Sağlam durumda bulunan Karataş örneklerinde yetişkinlerin, başları küpün ağzında olmak üzere, hocker şeklinde yatırıldıkları gözlenmiştir ve bölgedeki mezarlara, daima tek gömme yapılmıştır (Akyurt, 1998, s. 118-119).

Yanarlar mezar küplerinin ağzı, genelde bölgede bilinenlerden farklı biçimde, gövde genişliğine oranla oldukça geniştir. Bu şekil, cesedin rahatça yerleştirilebilmesi için düşünülmüş olduğu varsayılmaktadır. Mezar küplerinin gövdesinin, genelde kabartma bant bezekli oldukları da görülmüştür. Yine bazı mezar küplerinde benzerliklerin dikkati çekmesi, gömme için kullanılan kaplara verilen özenin bir göstergesi olarak düşünülmüştür. Yanarlar mezarlarında yön birliği yoktur. Mezarlara genellikle birer gömme yapılmıştır. (Akyurt, 1998, s. 105).

Kusura'da yetişkinlerin yerleşim yeri içine, olasılıkla da basit toprak ve küp mezarlara gömüldüğü hakkında bazı veriler bulunmaktadır. Ancak, bunlar bugün için bir yorumdan öteye gidememektedir. Düver-Yarıklı ve Dereköy II'de sadece varlığı bilinen küp mezarlara, ölülerin ceset halinde gömüldüğü görülmüştür (Akyurt, 1998, s. 6, 119).

Orta Anadolu-Orta Karadeniz Bölgesinde, Kültepe'de 1'de ve Alişar'da, tek küplü mezarların yanı sıra çift küplü mezarlara da rastlanmıştır. Bu konuda Maşat Höyük'teki tek örnek Hitit Çağı'na aittir. Tek ve çift küplü mezarlarda tek başına çocuk gömmeleri bulunabildiği gibi, bazılarında yaş ayrımı yapılmaksızın çift gömmeye rastlanmıştır (Akyurt, 1998, s. 106). İkiztepe'de tahribata uğramış bir iskelet kafası ele geçirilmiştir (Bilgi, 2011, s. 93).

Bebek ve çocukların Kültepe'de basit toprak ve küp mezarlara, Alişar'da basit toprak ve küp mezarlara gömülmesi, bu merkezlerde, küçükler için değişik mezar türlerinin kullanıldığını düşündürmüştür. Alişar'da iki küp

mezarda iki bebek, bir küp mezarda ise bir çocuk, yetişkinle, Yazılıkaya'da bir basit toprak mezarda yeni doğmuş bebek bir kadınla birlikte gömülmüştür. Bölgedeki diğer mezarlarda bebek ve çocuklar tek olarak gömülmüşlerdir. Kültepe'deki basit toprak bir mezarda ve Alishar'da çift küp mezarda iki çocuğun dorsal şeklinde yatırılmaları, ender rastlanan bir durumdur. Diğer mezarlarda ise ölüler, hocker şeklinde yatırılmışlardır. Bu bölgede yetişkinler basit toprak, küp, sandık ve oda mezar türlerine gömülmüşlerdir. Burada belirttiğimiz son iki mezar türü, yalnız yetişkinler için kullanılmıştır. Ekstramural mezarlıklardan Osmankayası ve Yazılıkaya'da yalnız birer gömünün hocker şeklinde yatırıldıkları saptanabilmektedir. Kazankaya mezarlığında dorsal, Gordion mezarlığında etrafı taş çevrili, küp ve taş sanduka mezarlarda daima hocker, basit toprak mezarlarda ise hocker ve yarı hocker gibi farklı yatırılış biçimleri söz konusudur (Akyurt, 1998, s. 119)

Kültepe'de II. yapı katındaki 4 no. lu taş sandık mezarda, aynı zamanda gömülen çiftin iskeletleri ve bazı mezar eşyası üzerinde ateş izleri saptanmıştır (Akyurt, 1998, s. 120).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Gaziantep'in 25 km güneydoğusunda yer alan Yazılı Höyük'ün doğu, güney ve güneybatı yamaçlarında bulunan 7 oda mezarda görülmüştür ki, dörtgen planlı oda tabanlarının oda tavanından daha geniş olmaları nedeniyle, duvarlar eğimli olarak inşa edilmiştir. Odaların uzunlukları 3.35 ile 3.60 m arasında, genişlikleri 1.18 ile 2 m arasında, yükseklikleri ise 1.35 ile 1.50 m arasında değişmektedir. Bunlardan dört tanesinin yan duvarları taşlarla örülmüş olup, üzerlerine işlenmemiş iri taş bloklar yerleştirilmiştir. MÖ 2. Binin ilk yarısına tarihlendirilen bu mezarlar, soyulmuş olmaları nedeniyle, içlerinde bulunan iskelet kalıntıları ile kırık seramik parçaları, cesetlerin yatırılış yönleri ve biçimleri ile iskelet sayısı açısından yeterli bilgi verememektedir (Akyurt, 1998, s. 113).

Tilmen Höyük'te tek mezarda, Karkamış'ta ise yalnız taş sandık mezardaki yetişkinin hocker şeklinde yatırıldığı saptanmıştır. Teli Açana'da sadece ahşap sandıktakiler dorsal, Lidar Höyük ve diğer türlerinde yetişkinler dorsal, hocker veya yarı hocker şeklinde yatırılmışlardır. Lidar Höyük,

Karkamış ve Teli Açana'da bir mezara birden fazla yetişkinin de gömüldüğü görülmektedir (Akyurt, 1998, s. 120-121).

2.3. Mezarların Konumu

OTÇ ve STÇ Batı Anadolu'da küp mezarlar, çoğunlukla ekstramural mezarlıklarda saptanmıştır. Gömme için ise çoğunlukla tek küp kullanılmıştır. Bir ekstramural mezarlık olan Yanarlar'daki küp mezarlarda daima tek küp kullanılmıştır. Bebek gömmeleri içeren çömler ise daha çok intramural olarak Demircihüyük ve Beycesultan'da bulunmuştur. Yanarlar nekropolüne benzer özellik gösteren Afyon-Dede Mezarı da Köy Kale'si yerleşmesinin 400m güneydoğusunda yer almaktadır (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2007, 403).

Orta Anadolu-Orta Karadeniz bölgesindeki ekstramural mezarlıklardan yalnız Gordion'da çömlek mezarlar açığa çıkarılmıştır. Küp mezarlar ise yine Gordion ve olasılıkla Büget/Ferzant mezarlıklarında, intramural olarak da İkiztepe, Alacahöyük, Alişar, Kültepe ve Konya-Karahöyük'te bulunmuştur. Bu mezar türü Gordion dışında diğer merkezlerde, iskân süresince varlığını korumuştur. Alaca Höyük, Büget/Ferzant ve Konya-Karahöyük örnekleri hakkında ise detaylı bilgi edinilememiştir. İkiztepe ve Alaca Höyük'teki mezarlarında da çocuk iskeletine rastlanmıştır (Alp, 1966, s. 457).

Ekstramural mezarlıklardan Ilıca'daki basit toprak mezarlar, yetişkinlere aitken, Gordion, Osmankayası ve Yazılıkaya mezarlıklarında bu mezar türünde bebek iskeletlerine rastlanmıştır. Intramural olarak bulunan basit toprak mezarlardan Boğazköy'dekilerin hepsi, bebek ve çocuklara aittir. Alişar'daki bu tür mezarlarda çoğunlukla bebeklere rastlanırken, Kültepe'de sadece bir bebek iskeleti gömülmüştür. Kızılırmak kavsinin içindeki intramural basit toprak mezar türü, bu merkezlerdeki yerleşim süresince, kesintisiz olarak devam etmiştir. Toprak mezarların bir alt tipi olarak düşünülen üzeri seramik parçalı mezarlar, hem intramural hem de ekstramural olarak bulunmuştur. Intramural olarak Alişar'dan dört örnekle bilinen, Boğazköy ve Acemhöyük'teki mezarlara ölümler, ceset halinde gömülmüştür. Samsat ve Tilmen Höyük'te birer örnekle bilinen basit toprak mezarlar, Lidar Höyük, Tell Acana ve Karkamış'ta çoğunluğu oluşturmaktadır (Akyurt, 1998, s. 101-102)

2.4. Mezar Buluntuları

Mezar buluntuları, Troia, Beşiktepe, Çerkezsultaniye, Panaztepe, Kolophon, Milet ve Müskebi'de mezarların içinde ele geçirilmiştir. Müskebi mezarlarında, mezar eşyaları ölünün çevresinde veya duvar diplerine dizili durumda bulunmuş iken, Selçuk'ta, ölü hediyeleri, mezar çömleğine sığmadığından, çömleğin dışına bırakılmış olduğu düşünülmüştür.

Ceset gömme türünün görüldüğü Alişar'daki çift küplü mezarda ve Kültepe'deki bir küp mezarda, ölü hediyelerinden biri mezarların dışında bulunmuştur. Ilıca'daki bir çanak buluntusu ise, Anadolu'da ilk defa bir taş sandık mezarın dışında bulunan eserdir. Diğer ölü hediyeleri, mezar türünde bir ayırım gözetilmeksizin mezarların içinde ele geçmiştir.

Kütahya Seyitömer OTÇ sandık mezarında sandığın içerisine mezar hediyesi olarak yonca ağızlı testi, bir diğer bebek mezarında ise bir adet bronz pazıbent, bir adet kurşun küpe ve beş adet aşık kemiği bırakılmıştır (Bilgen, 2014, s. 325). Bebek ve çocuklara ait mezarlara ise, ya hediye konulmamış ya da bazı yetişkinlere ait mezarlarda olduğu gibi, kırık seramik parçaları veya deniz kabuğu gibi basit birtakım eşyalar bırakılmıştır. Gordion, İkiztepe, Alişar ve Kültepe'deki bebek ve çocuk mezarları, buluntuları bakımından yetişkinlerinki kadar zengin değildir. Bununla beraber, Beşiktepe'deki bir küp mezarın buluntuları, ender de olsa çocuk mezarlarına ne kadar çok ölü hediyesi bırakıldığını göstermesi bakımından önemlidir (Akyurt, 1998, s. 130). Ancak tüm bunların yanında Batı Anadolu'da Troia'da çömlek mezarlar buluntu yönünden pek zengin değildir (Akyurt, 1998, s. 11-12).

OTÇ II tarihlendirilen (Alalakh) Açıncı Mezarlığı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi OTÇ ve STÇ ölü gömme geleneklerini anlayabilmemizi sağlayan en kapsamlı kazılmış mezarlıklardandır. Mezarlarda cinsiyet yetişkin çocuk ayrımı görülmez. Bunun yanında ikincil gömü adeti görülür. Her mezarda "S" formlu basit kaplar ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Boncuklar az rastlanmıştır (Yener, Akar, 2013, 41). Çoğunlukla kase ve kaplar bulunmuş olup, seramik örneklerinden ip dişli şişe benzerine az rastlanılan buluntular arasındadır (Yener, Akar, 2017, s. 544).

Resim
3.

Alalakh mezar buluntuları, takılar (Yener, Akar, 2013, s. 50), ip dişli şişe (Yener, Akar, 2017, s.552).

2011 yılı kazısında ise, özel olarak işlenmiş bir taş kap bulunmuştur ki, bu kap “göz sürmesi” ve makyaj için kullanıldıkları düşünülmüş OTÇ Mısır Krallık dönemi buluntuları ile benzerliği dikkate değer bulunmuştur (Yener, Akar, 2012, s. 338). Tilbaşar Höyük kazısında ortaya çıkartılan mezarlar takıları ve çeşitli kapları ile birlikte gömülmüşlerdir. Ayrıca kaplar içerisindeki hayvan kemikleri bir nevi ölü yemeğini düşündürmüştür (Genç, 2017, 163).

Dede mezarında küpler içerisinde, pek ölü hediyesine rastlanılmamış olup pişmiş topraktan bir çaydanlık, üç adet tunç yüzük, süs eşyası, iğne parçası boncuk tanelerine rastlanılmıştır (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2007, s. 405-406). 2008 yılı çalışmalarında ele geçirilen kol biçimli libasyon kabı ileri bir işçilikle, İç Batı Anadolu’da görülen ilginç örneklerdendir, yine gerek küpün içinde gerekse münferit olarak bronz yüzük, bronz iğne, kemik boncuk gibi buluntulara rastlanılmıştır (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2009, 186-187).

Resim 4. Dede mezarı, libasyon kabı (Üyümez, Koçak ve İlaslı, 2009, s. 194)

Batı Anadolu'da tunç küplar, yalnız Panaztepe mezarlarında ele geçmiş olmakla birlikte, aletler bir diğer önemli buluntu grubudur (Akyurt, 1998, s. 131). K. Bittel'in bildirdiği gibi, MÖ 2. Binin ikinci yarısından itibaren mezarlara silah bırakma geleneğinin görülmesi, Müskebi ve özellikle de Panaztepe mezarlarındaki silahlar, Ege Bölgesindeki Miken aristokrasisinin Batı Anadolu'daki bir etkisi olarak düşünülmüştür (Akyurt, 1998, s. 132). Tunç silahlara Acemhöyük ve Kültepe'de de rastlanmıştır.

Panaztepe'de (Erkanal, 2004, s. 91-92) ve Beşiktepe'de ele geçen düğme şeklindeki taş ve fildişi yada kemikten yapılmış Miken mühürleri de yine, Batı Anadolu'da mezarlara mühür bırakma geleneğinin varlığını kanıtlamaktadır (Akyurt, 1998, s. 132). Yerel özellikler gösteren mühürler üzerindeki bazı geometrik bezemelerin, İTÇ'e ait kurşun figürin kalıpları üzerinde görülen mühür örnekleri ile benzeştiği de görülmüştür. Bu durum da bölgede İTÇ'den bu yana süre gelen kültürel bağlantıların önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Erkanal, 2004, s. 91-92).

Ege Bölgesi'nde Eskişehir yakınında OTÇ'e ait Çavlum nekropolünde ele geçirilen lületaşı mühür, sekiz yaşında bir çocuğa ait sandık mezarda ele geçirilmiştir. Bu mezar buluntusu hediye fonksiyonundan çok malzemesi bakımından çok önemlidir. Anadolu'da bulunmuş en eski lületaşı eser olması, bugün bile Eskişehir Bölgesi'nde önemli bir maden olan lületaşının bölgenin

ilk yerleşimlerinden beri kullanılan bir maden olduğunun bir göstergesi kabul edilmiştir (Bilgen, 2006, s. 19).

Anadolu'da Geç Neolitik Çağ'dan itibaren bilinen ve OTÇ'de yaygın bir kullanım alanı bulan ayakkabı biçimli kaplar ise, İTÇ I'de Samsun-İkiztepe ve İTÇ II-Boğazköy'e tarihlenen örneklerin dışında, OTÇ ve STÇ Kültepe ve Alishar'da sıkça rastlanmıştır. Benzer örnekler Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da da görülmektedir. (Özfirat, 2002, s. 35).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu dönem içinde önemli veriler içeren Pulur mezarlarında ele geçirilen mızrak uçları ve kabzalı bronz hançerler ve özellikle de benzerlerine Cinis, Aşkale ve Alaca'da da rastlanan altı delik çömlerler, bölgenin mezar geleneklerinde Transkafkasya ile olan benzerliğini ortaya koymaktadır (Güneri, 1992, s. 153-160).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, ölü hediyesi daima iskeletlerin yanı başına bırakılırken bebek ve çocuk mezarları, çoğunlukla yetişkinlerinki kadar zengin ele geçirilmiştir. Farklı bir buluntu olarak Tilmen Höyük'te ele geçirilen bir matara, hem bu mezardaki hem de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde OTÇ'deki tek örnektir (Akyurt, 1998, s. 136). Tilbaşar kazısında OTÇ tipik kasesi, tunç küpe, bir başka mezarda da iskeletin ayağının hemen üstünde yonca ağızlı küçük bir vazo bulunmuştur (Genç, Uysal, 2016, s. 296).

3. ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI ÖLÜ YAKMA GELENEĞİ (KREMASYON)

Ölü Yakma Geleneğinin Anadolu'da bazı bölgelerde OTÇ'den Demir Çağı'nın sonuna kadar, yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir (Ensert, 1995, s. 261).

Batı Anadolu'da Troia, Beşiktepe, Panaztepe ve Müskebi mezarlıklarında gömmelerin yanı sıra urnelerde ele geçen yanmış insan kemikleri, Batı Anadolu'da yakma gömme geleneğinin varlığını ortaya koymuştur (Akyurt, 1998, s. 123-124). Dede mezarı kazısında F8 mezar küpünün içerisinde küçük ikinci bir küpün yerleştirildiği ve bunun içerisinde yanmış kemik parçalarına rastlanılmıştır (Yürümez, M., Koçak, Ö., İlaslı, A., 2007, s. 406). Orta Anadolu-Orta Karadeniz Bölgesi'nde ise bu gelenek,

Konya Karahöyük, Ilıca ve Bağlarbaşıkkayasası ve Boğazköy mezarlıklarında saptanmıştır (Akyurt, 1998, s. 123-124).

Hitit devrine ait bir mezarlık olan Konya-Karahöyük mezarlığında ölülerin ekserisi yakıldıktan sonra külleri, iskelet kalıntıları ve çeşitli hediyeleri ile birlikte toprağa gömülmüşlerdir. Boğazköy mezarlığında ise ölüler, kül ve iskelet kalıntıları ile birer küp veya kap içine koyulduktan sonra kayaların oyuk yerlerine yerleştirilmişlerdir. Boğazköy ile Karahöyük arasındaki bu farklı gömme tarzı Boğazköy mezarlığının kaya üzerinde oluşu ile ilişkilendirilmiştir (Alp, 1956, s. 35). Boğazköy'de bulunan mezarlık, kentin dışında ve Yazılıkaya açık hava kutsal alanına giden yol üzerindedir. Osmankayasası olarak bilinen bu yerde, XVIII. yüzyıldan, XIV. yüzyıla kadar çok sayıda bulunan kremasyon ve inhüstasyon gömüleri bulunmuştur. Eski Hitit dönemine tarihlenen çoğunlukla kremasyon gömü içeren bir diğer mezar da Ilıca'dır (Dinçol, 1982, s. 94).

Gözlü Kule'de, bir çömlek içinde bulunan bebeğe ait yanmış kemik parçaları, MÖ 2. Binde Güney Anadolu Bölgesi'nde yakma gömme geleneğinin Eski Hitit Döneminde varlığını kanıtlayan tek örnektir (Akyurt, 1998, s. 123-124).

3.1. Mezarların Türü

3.1.1. Küp Mezarlar

Yakılmış ceset kalıntıları genelde çeşitli tip ve boydaki çömleklere/urnelere konulmaktadır. Sadece Troia'da birer gelenek olmak üzere yuvarlak ağızlı testi ve matara urne olarak kullanılmıştır.

Orta Anadolu-Orta Karadeniz Bölgesi'nde urneler, Ilıca, Osmankayasası, Bağlarbaşıkkayasası ve Konya Karahöyük'teki mezarlıklarda saptanmıştır. Ilıca mezarlığında urne olarak yalnız uçları kırık olan gaga ağızlı testiler kullanılmıştır. Osmankayasası ve Bağlarbaşıkkayasası mezarlıklarında ise, çoğunluğu çeşitli tipte vazo olmak üzere yuvarlak ağızlı testi, yonca ağızlı testi, sepet kulplu kap, çaydanlık, matara, çömlek ve tabak gibi kaplar kullanılmıştır. Ilıca ile Osmankayasası urnelerinde gözlenen tek ortak özellik, bazılarının gövdesinde deliklerin bulunmasıdır. Konya Karahöyük'teki tek

urne, bir ev modelinde olması ile diğer Anadolu örneklerinden ayrılmaktadır (Akyurt, 1998, s. 104-106).

Ayrıca mezarlarda ölülerin üzerine kalıntıları örtmek için konulan küp parçaları üzerinde görülen hiyeroglif işaretler, Karahöyük'ün yazılı vesikalar vermesi bakımından önemli olduğunu göstermektedir (Alp, 1956, s. 36).

3.1.2. Basit toprak mezar

Batı Anadolu'da Dede mezarı nekropolünde basit mezar, küp ve sandık mezarla karışık bir şekilde yer aldığı görülmüştür (Yürümez, Koçak ve İlaslı, 2007, 407). Konya-Karahöyük bu dönem yakma gömmeye en güzel örneklerdendir (Akyurt, 1998, s. 101).

3.1.3. Oda mezar

Anadolu'da bu dönemde çok az sayıda rastlanmıştır. Panaztepe'deki oda mezarlarda ceset ve yakma gömmeler bulunmaktadır (Akyurt, 1998, s. 112).

3.2. Gömü Biçimleri

Yakma geleneğinin görüldüğü bu devirde yetişkinler, sırt üstü bazen de hocker pozisyonda görülürken, çocuklar büyük bir çoğunlukla hocker pozisyonda bulunmuşlardır. Bu dönemde küp mezarlarda sırt üstü gömülme görülürken basit toprak mezarlarda da hocker pozisyonda gömülere rastlanmıştır (Kınal, 1962, s. 80). Yine Batı Anadolu'da hocker, yarı hocker ve kremasyon gömü biçimlerinin bir arada görüldüğü nekropoller mevcuttur (Yürümez, Koçak ve İlaslı. 2007, s. 407).

MÖ 14-13. Yy'lara ait olan Panaztepe ve Beşiktepe mezarlıkları, henüz tümüyle yayınlanmadığından yakma gömmelerin kesin tarihleri bilinmemektedir.

Troia'da ceset yakma yerleri olarak nitelendirilen alanlarda, küçük arkeolojik eserlerin yanı sıra, yanık insan kemiği parçalarının da bulunması, ceset yakma ile ilgili kalıntıların tam olarak toplanmadığı izlenimini bırakmaktadır. Bunun yanı sıra, Troia'da, yuvarlak ağızlı testinin içine kemiklerin sığdırılabilmesi için uzun olanların keskin bir aletle kesilmiş

olabileceği görülmüştür. Beşiktepe'de ise, bir erkeğe ait yanık kemiklerden, gövdenin üst ve alt bölümlerine ait olanların ayrı ayrı toplanıp, iki ayrı çömleğe konulduktan sonra, çömlüklerin de bir küp içine konulması gibi farklı gömü tarzları da ortaya çıkarılmıştır.

Troia'da iki kadın ya da bir erkek, bir kadın bulunabilmesine karşın, iki erkeğin aynı urneye gömülmediği görülmüştür. Troia ve Beşiktepe mezarlıklarında, bir yaşından küçüklerin yakılmadan gömülmeleri durumu, küçük bebeklerin vücudunun ve ruhunun henüz kirlenmediği inancıyla ilgili olduğunu düşündürmüştür (Akyurt, 1998, s. 123).

Ilıca ve Osmankayası urnelerine, genellikle tek gömme yapılmışken bu mezarlıklarda yakılarak gömülen en küçük bireyler olan çocuklar ya tek başına ya da yetişkinlerle beraber gömülmüşlerdir (Akyurt, 1998, s. 124).

Osmankayası mezarlığında, cesetlerden arta kalan küller ve yanmış kemik parçalarının, çeşitli biçim ve büyüklükteki pişmiş toprak kaplar içine konulduğu ve genellikle kapların gömü amacıyla kullanılmadan önce kırıldığı, yani gömülerin eski kaplar içine yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu, bir yoksulluk kanıtı olarak değerlendirilebileceği gibi, dinsel bir uygulama olarak da yorumlanabilmiştir. Ilıca mezarlığında da küller ve diğer kemik kalıntıları kırık gaga ağızlı testiler içinde ele geçirilmiştir. Hitit keramiğinin ilginç biçimlerinden biri olan bu testilerin emzikleri, gömülerde hep doğuya bakar durumda ele geçirilmiştir. Bu durum, belirli bir yön gözetilmiş olduğuna işaret etmekle birlikte, bu mezarlıkta ilgi çekici bir başka konu, mezar sıralarını belirten taşların varlığıdır (Dinçol, 1982, s. 94-95).

Eski Hitit Devleti zamanında ölülerini yakmadan gömen Alishar ve Boğazköy'e nazaran Yeni Hitit Devleti zamanında yakılan cesetler küp veya sandık mezar içerisinde daha sık görülmüştür. Öyle ki Yeni Hitit Devleti zamanına ait kral mezarları bugüne değin bulunamamıştır. Bunun da sebebi Hitit krallarının cesetlerinin yakılmış olduğu şeklinde düşünülmektedir (Kınal, 1962, s. 224-225). Nitekim, Hititlerin en büyük başarısı, yerli kültürleri benimseyerek onlardan aldıkları kültürel etkileri kendi uygarlıklarına katmış olmalarıdır (Özgüç, 1964, s. 26). Geçmişten aldıkları bir gelenek de kremasyon geleneğidir. Hitit krallarının Mısır'daki piramitler

ya da Mikenai'daki mezarlar gibi, anıtsal mezar yapıları bulunamamıştır. Yazılı belgelerde yakma törenlerinin gerçekten uygulanan bir geleneği yansıttığını doğrulamaktadır. Hitit toplumunun, çoğunluğunu Hint-Avrupa kökenliler oluşturmakla beraber, bunun dışında farklı kavimler yer almaktaydı. Çeşitli öğelerden bileşmiş ve dış etkenlere açık bir toplum olduğu için krallar ve halkın bir bölümü için geçerli olan yakma gömüler yanında, Anadolu'da, Hititler ile çağdaş olduğu saptanan birkaç mezarlıkta, inhüstasyonların, yani toprağa gömülerin yer aldığı görülmektedir (Dinçol, 1982, s. 94).

Görüldüğü gibi, yakma ya da ceset gömülerden hangisinin gerçek Hitit gömü geleneği olduğunu söylemek zordur. Yakma gömüler Hititler'in bir siyasal güç olarak ortaya çıkışlarından çok önce de Anadolu'da uygulanan bir ölü gömme türüdür ve Son Tunç Çağı'nda da yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Birer gömme yapılan urnelerdeki en küçük birey ise çocuktur (Akyurt, 1998, s. 125).

3.3. Mezarların Konumu

Hitit ölü gömme gelenekleri hakkında çok kıymetli bilgiler veren Kültepe kazılarına bakılırsa bölgede genel olarak ölümler evlerin içine ve döşeme tabanının altına gömülmektedir (Kınal, 1962, s. 80). Konya Karahöyük'te ise üzeri seramik parçalı mezarlara, yakma gömme yapılmıştır (Akyurt, 1998, s. 102).

3.4. Mezar Buluntusu

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde mezara konulan küçük buluntular, Mezopotamya'nın aksine öldükten sonra dirilmeye olan inancın mevcut olduğunu gösterirken, Hitit Döneminde ölümlerin yakılmaları ve gömme mezarların hediye bakımından fakirliği bu kavmin ölümden sonraki hayata inanmış olduklarını ve Mezopotamya kültür çevresinin etkisi altında kaldıklarının izlerini taşımaktadır (Kınal, 1962, s. 80, 224-226).

Batı Anadolu'da süs eşyası olarak, yakma gömmelerle birlikte tunç halka ve yüzükler, iğneler, çeşitli şekildeki kemik, akik, frit, cam ve cam hamuru boncuklar, fildişi tarak ve halhallar ele geçmiştir (Akyurt, 1998, s.

131-133). Bakla Tepe'de ele geçirilen bir mühür, lentoid (mercek biçimiyle) bir güç sembolü olarak Miken kültürünü yansıtmaktadır (Erkanal, 2004, s. 92).

Bölgede Troia mezarlığında, ölü gömme törenleri ile ilgili olduğu düşünülen çeşitli hayvan kemiklerine rastlanmıştır.

Yanarlar mezarlığında herhangi bir hayvan kemiğine rastlanmaması, gömü sırasında hayvan kurbanının yapılmadığını, yapılıyorsa bile ilgili kalıntıların mezarlara bırakılmadığını düşündürmektedir (Akyurt, 1998, s. 131-133).

Ilıca mezarlığında ele geçirilen bir halka, Osmankayası mezarlığında damga mühür ve tunç tel, urnelerin içinde bulunan mezar buluntularıdır. Bu mezarlıklarda seramik küplerin doğal olarak dar ağızlı ve küçük boyda olan urnelerin içine sığamayacağından, zorunlu olarak urnelerin dışına bırakılmış olabildikleri düşünülmüştür (Akyurt, 1998, s. 134).

Orta Anadolu'da bir Hitit mezarlığı olan Osmankayası mezarlığında gömüler içinde mezar armağanı olarak bazı küçük küpler, kabuklu hayvanların kabukları, tunç bilezik ya da teller gibi, zenginlikten uzak eşyalar ele geçirilmiştir. Mezarlıkta büyük ve küçükbaş hayvanlara ait kemikler bulunması da, gömü töreni sırasında bazı kurbanlar yapıldığını göstermektedir. Ele geçen domuz ve köpek kemiklerinin de yine törene ilişkin sihir ve büyü işlemlerine bağlı olduğu sanılmaktadır (Dinçol, 1982, s. 94).

Teli Açıana'da bazı çömlek mezar ve urnelerde, daha önce de belirtildiği gibi, küçük boyda olan mezar küplerinin içine sığmadığından, bazı ölü hediyelerinin dışarı bırakıldığı düşünülmüştür (Akyurt, 1998, s. 136).

Güneydoğu Anadolu'da Ziyaret Tepe'de "Tunç Sarayı" olarak anılan kazıda, tunç ve diğer malzemelerden oluşan lüks mallar bir dizi kremasyon gömü sırasında bırakılmış mezar hediyeleri olarak yorumlanmıştır (Matney, Köroğlu, Wicke ve Macginnis, 2009, s. 317).

3.5. Ölü Kültü

Anadolu'da İTÇ'nde mezarlarda bulunan hayvan kemikleri de mezar başında kesilen ölü kurbanı geleneğini işaret ederken bu devirde ehlileştirilen

hayvan cinsleri hakkında bilgi vermesi açısından da önemlidir (Kınal, 1962, s. 52). Hayvan kemiklerinin yine OTÇ ve STÇ mezarlarında da görülmesi İTÇ devamı niteliğinde ölü ritüellerinin yapıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Ölen Hatti krallarına yapılan yiyecek sunularını anlatan Hitit ritüelleri, Mezapotomya ritüelleri ile birçok paralellikler göstermektedir. Burada amaç ölünün ruhunu güvenliğe almak ve ölüyü rahatsız eden kötü ruhlardan kovmaktır. Gerçekten de Mezapotomya'daki ölü kültü ve törenlerinin birçok özellikleriyle devam edip Urartular'a kadar aktarılmış olduğu görülmüştür (Çevik, 1997, s. 435). Ölü kültüyle bağlantılı olarak en fazla uygulanan gelenekler bu dönem boyunca hem Anadolu'da hem de çevre kültür bölgelerinde de sıkça karşımıza çıkan kurban merasimi ve yemeğidir. Sayıları oldukça az olan kült buluntuları, bölgede yaşayan halkın ölümlerle veya öteki dünya görüşü ile bağlantılı birtakım inançlara sahip olduğunu göstermektedir.

Nitekim, benzerlerine Troia II tabakasında da rastlanan idollere İTÇ I'de Liman Tepe'de ve yine İTÇ yerleşmesi olan Bakla Tepe ve Terim'de de rastlanmıştır (Erkanal, Artzy ve Kouka, 2003, s. 170-171). Eski Hitit kült yerleşimi olan Hüseyindede'de ise zamanla tahrip edildiği için herhangi bir kült esere rastlanmamıştır (Sipahi, 2003, s. 181).

Beycesultan 14. tabakada ele geçirilen bir idol ile Karataş-Semayük'te bir mezarda bulunan bir idolün başlarının üst kısımlarında eskiden kısa ve ince bir çıkıntının olduğu anlaşılmaktadır. Horoztepe'de ele geçirilen "çocuğunu emziren anne" heykelciğinin ise başının üst kısmının yan tarafında kısa ve yuvarlak bir çıkıntı mevcuttur. Bazı idollerde görülen kısa ve ince olan bu tip çıkıntıların dinî inanışlarla ilgili olabileceği düşünülmeyle birlikte bunlarla idolün saçı, başlığı, saçına takılan saç tokası ya da başka bir süs objesi olabileceği de akla gelmektedir (Ekiz, 2003, s. 117).

Transkafkasya'nın etkisi yadsınamaz olan Hakkari Stelleri'nin yakınında ele geçirilen bir oda mezarın içinde karışık 50 kadar iskeletle birlikte çeşitli silah ve süs eşyası ve çanak çömlek ele geçirilmiştir. Başka mezarlarında olabileceği düşünülerek bu stellerin ölü kültüyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Sevin, Özfirat, 2001, s. 511).

SONUÇ

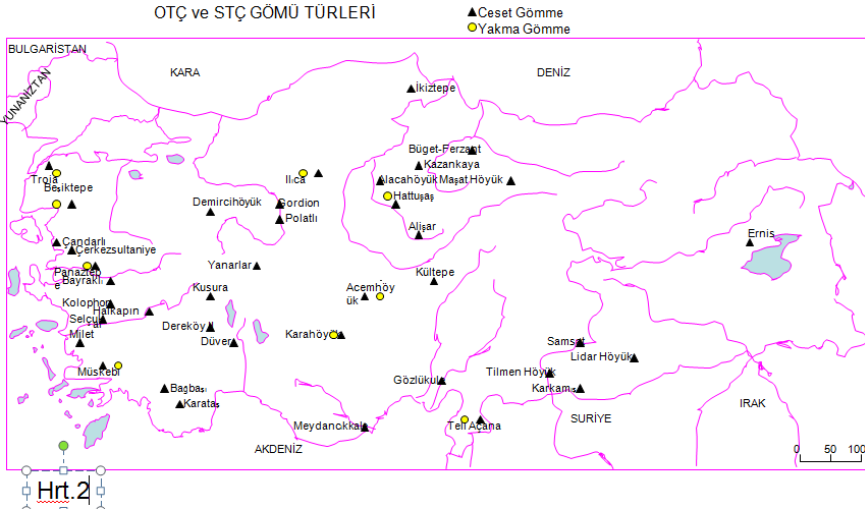
Toplumların ölüm olayını değerlendirmeleri dinsel inanışları doğrultusunda olmaktadır fakat bu durum her zaman gömme geleneklerinde dini inançlarının etkili olduğu anlamına da gelmemektedir. Toplumların yaşam ve ölüm hakkındaki görüşlerini anlamımıza yardımcı olan mezarların incelenmesi, mezar buluntularının değerlendirilmesi, gömü geleneklerinin çeşitliliği bu değerlendirmemizde etkili olmuştur.

Tunç Çağı'nda genel olarak önceki dönemlere göre mezarların sayısındaki artışın önemli nedenlerinden biri, pek çok bilim adamı tarafından da kabul gören, yeni göç dalgalarıyla ortaya çıkan bir nüfus patlamasıdır. Bu farklılaşma ölü gömme işlemlerinde uygulanan geleneklere de doğal olarak yansımıştır. Bunun sonucu olarak toplumlarda yerleşmelerin konumları, boyutları, nitelikleri ve eriştikleri teknolojik düzey değişmiştir. Yerleşim yerlerinde nüfus artışının neden olduğu genişlemelerin, mezarları ve mezarlıkların konumunu etkilemiş olduğu düşüncesi, bu noktada hiçte mantığa aykırı gelmemektedir. Bu durum OTÇ ve STÇ, Batı Anadolu Bölgesi, Orta ve Kuzey Anadolu Bölgesi'nde extramural mezarlık özelliği olarak çoğunlukla kendini gösterdiği söylenebilir.

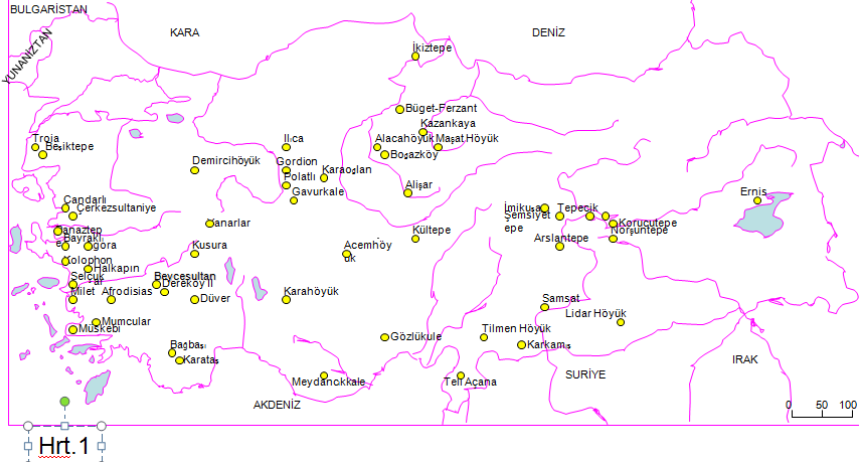
Mezarlığın şehrin belirli bir yönünde kurulması, ölülerle bağın kesilmemesi ölünün öbür dünyada yalnız kalmaması için yapıldığı görüşü OTÇ mezarlarında dikkati çekmektedir. Mezarların yerleşime göre konumu nasıl olursa olsun, ölü gömme adetleri açısından intramural ile extramural mezar tipi arasında herhangi bir farklılık görülmediği bilinmektedir.

OTÇ ve STÇ'de en yaygın görülen ceset gömme geleneği, hemen hemen tüm mezar türlerinde karşımıza çıkmıştır. Genellikle ceset gömme tarzında kullanılan basit toprak mezarlar buluntu açısından diğer mezar türlerine göre daha fakir görünüm çizmekte olup, belki de toplum içinde ekonomik ve buna bağlı olarak sosyal statü açısından farklılıkları belirtmesi bakımından önemlidir. OTÇ'den itibaren olasılıkla yönetici mezarı olarak düşünülen kurgan mezarlarıyla karşılaştırılması bu anlamda önemlidir.

Mezar hediyeleri genellikle mezar içine yerleştirilmiş şekilde görülürken nadiren mezar dışına da bırakılanlara rastlanılmıştır. Son yıllarda yapılan kazı çalışmaları sonuçlarının gözden geçirilmesiyle görülmüştür ki, birkaç ilginç buluntu dışında gömü geleneği olarak bariz bir farklılığı düşündürecek buluntu örneğine rastlanılmamıştır. Her ne kadar mezar buluntularına bakılarak, toplumların öbür dünya hakkındaki düşünceleri ya da yaşamlarını anlamının zor olduğu bilinse de sadece mezar buluntularının değerlendirilmesi ile ölü gömme adetlerinin yorumlanamayacağı, bunun için daha çok sayıda mezar ve mezarlıkların yapılacak kazı çalışmaları ile ortaya çıkartılıp, mezar tipleriyle ve gömü şekilleriyle de ilişkilendirilip yorumlanmasının gereği görülmektedir.

OTÇ ve STÇ MEZAR ve MEZARLIKLARIN BULUNDUĞU YERLEŞİM MERKEZLERİ

KAYNAKÇA

- Akyurt, İ. M. (1998). *M.Ö.2.Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara: TTK.
- Alp, S. (1956). “Konya-Karahöyük Hafriyatı 1953 Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı VI-I, s. 35-37, Ankara: Maarif.
- Aslan, R., BIEG, G. (2003). “Troas Bölgesi”, *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3: s. 76-77, İstanbul: Doğan.
- Bilgen A. N., (2006). “Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü’nde Ele Geçen Lületaş Mühür”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, ISSN: 1304-0278, C.5, S.16, 2006: s. 17-21.
- Bilgen, A. N., Coşkun, G., Çevirici Coşkun, F., Bilgen, Z., Dikmen, B., Akalın, B., Çırakoğlu, S., Özcan, F. Ç., Kuru, A., Erdinç, Z., (2014). “Seyitömer Höyüğü 2013 Yılı Kazısı”, *XXXVI. KST, cilt III*, s. 323-338, Gaziantep: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bilgi, Ö., (2011). “İkiztepe Kazısı 2010 Dönemi Sonuçları”, *XXXIII. KST, cilt I*, s. 91-102, Malatya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Çevik, N. (1997). “Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXXI, s. 419-437, Ankara: Maarif.
- Dinçol, M. A. (1982). “Hititler Öncesi Anadolu”, *Anadolu Uygurulukları Ansiklopedisi, I*, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, s.12-16, İstanbul: Görsel.
- Ekiz, H. H. (2003). “Yalvaç Müzesi’nde Bulunan Eski Tunç Çağına Ait Bir Grup İdol”, *Türk Arkeoloji Ve Etnografya Dergisi, III*, s. 114-117, Ankara: T.C. Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Ensert, H. K. (1995). “Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları”, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- Erkanal, H., Artzy, M., Kouka, O. (2003). “2002 Yılı Liman Tepe Kazıları”, *XXV. KST, cilt II*, s. 165-173, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Erkanal, A. (2004). “Anadolu- Miken İlişkileri”, *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3: s. 90-93, İstanbul: Doğan.
- Erkanal, A., Tuncel, R., Gülmez, B., Alparslan, G. (2017). “2016 Yılı Panaztepe Kazısı Sonuçları”, *XXXIX. KST, cilt II*, s. 347-366, Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Genç, E. (2017). “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2016 Yılı Kazısı”, *XXXIX. KST, cilt I*, s. 159-172, Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Genç, E., Uysal, T., (2016). “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2015 Yılı Kazısı”, *XXXVIII. KST, cilt I*, s. 293-304, Edirne: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Güneri, S. (1992). "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı XXX., s.149-187, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Hauptmann, H. (2004). "Lidar Höyük", *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3, s. 108, İstanbul: Doğan.
- Kınal, F. (1962). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK.
- Lloyd, S. (2000). *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Matney, T., Köroğlu, K., Wicke, D., Macginnis, J., (2009). "Diyarbakır/Ziyaret Tepe 2008 Yılı Kazı Çalışmaları", XXXI. KST, cilt IV, s. 315-330, Denizli: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Oy, H. (2011). "Afyonkarahisar'da Orta Tunç Çağı Yerleşmeleri", *Belleten*, LXXV, 273, Ağustos: 311-335: TTK.
- Ökse, A. T., GÖRMÜŞ, A., MEIER, D. Y., BİLİCİ, M. A., (2010). "İlısı Barajı-Salat Tepe 2009 Yılı Kazısı", XXXII. KST, cilt I, s. 270-282. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özfirat, A. (2002). "Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'ndan M.Ö.2.Binyıl Kurganları", *Belleten*, LXVI, 246, Ağustos, s. 343-350, Ankara: TTK.
- Özfirat, A., (2014). "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", XXXVI. KST, cilt II, s. 209-226, Gaziantep: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özfirat, A., Coşkun, N., (2013). "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2012", XXXV. KST, cilt, I, s. 146-158, Muğla: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özgüç, T. (1964). "Kültepe-Kaniş Kazıları" *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIII-1, s. 94-95, İstanbul: Maarif.
- Sevin, V. (2004a). "Hakkari", *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3, s. 123-125, İstanbul: Doğan.
- Sevin, V. (2004b). "Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı", *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3, s. 104-129, İstanbul: Doğan.
- SEVİN, V. (2004c). "İmikuşağı", *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3, s. 114-116, İstanbul: Doğan.
- Sevin, V., Özfirat, A. (2001). "Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Belleten cilt. LXV- 243.*, s. 501-513, Ankara: TTK.
- Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. (2001). "1997-1999 Hakkari Kazıları", XXII. KST. cilt I, s. 355-359, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Sipahi, T. (2003). "2002 Yılı Hüseyindede Kazısı", XXV. KST. cilt II., s. 179-181, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Ünlüoğlu, B. (2004). "The Middle And Late Bronze Age", *Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 2004-3, s. 154, İstanbul: Doğan.
- Üstüner, A. C. (2003). "Tunç Çağında Anadolu'da Bir Aydınlık I", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 2003-200, Ağustos:3-4, İstanbul: Aktif.
- Üyümez, M., Koçak, Ö., İlaslı A., (2007). "Afyonkarahisar/Bayat İlçesi Dede Mezarı Orta Tunç Çağı Nekropolü 2006 Yılı Kazıları", *XXIX. KST. Cilt II.*, s. 403-416, Kocaeli: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Üyümez, M., Koçak, Ö., İlaslı, A., Çay, T., İşcan F., (2007). " Afyonkarahisar'ın Doğusunda Önemli Bir Orta Tunç Çağı Nekropolü: Dede Mezarı ", *Bellekten, cilt LXXI*, sayı: 262, s. 811-841, TTK.
- Üyümez, M., Koçak, Ö., İLASLI, (2009). " Dede Mezarı Nekropolü Kazıları 2008 Yılı Çalışmaları ", *XXXI. KST, cilt II*, s. 183-194, Denizli: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Yener, K. A., Akar, M., (2013). "2011 Yılı Açıncana Höyük, Antik Alalakh Kenti Kazı Çalışmaları", *XXIV. KST. Cilt I*, s. 335-348, Çorum: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yener, K. A., Akar, M., (2013). "Açıncana Höyük, Antik Alalakh Kenti 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", *XXXV. KST. Cilt II*, s. 37-51, Muğla: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yener, K. A., Akar, M. (2017). "Açıncana Höyük (Alalah) 2016 Yılı Çalışmaları", *XXXIX. KST, cilt I*, s. 537-552, Bursa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.